

протоієрей Сергій ЧУТЧЕНКО

Актуальні проблеми українського православного богослів'я в контексті наукової діяльності ректора КДА архієпископа Василя (Богдашевського)

Публікація присвячена богословським поглядам архієпископа Канівського Василя (Богдашевського), останнього дореволюційного ректора КДА. Розкрито його глибоке знання Святого Писання та творів святих отців. Показано проповідницький, письменницький та інші таланти архієпископа Василя у становленні православного богослів'я в Україні. Підкреслено значення праць преосвященного архієпископа для розвитку саме українського православного богослів'я.

Ключові слова: *Архієпископ Василій, українське богослів'я, православ'я.*

The publication is devoted bogolowski the views of the Archbishop of Kaniv Vasili (Bogdachevskogo), the last pre-revolutionary rector KDA. Revealed his deep knowledge of Scripture and writings of the Holy fathers. Shown preaching, writing and other talents Archbishop Vasili in the development of Orthodox theology in Ukraine. Stressed the importance of works of the most Reverend Archbishop for the development of the Ukrainian Orthodox theology.

Актуальні проблеми українського православного богослів'я як у сучасному, так і в історичному вимірі потребують особливої інтерпретації. Це пов'язано з церковною ситуацією в Україні загалом. Через розділення українського православ'я, де одна з її гілок УПЦ МП за своєю структурою та світоглядними позиціями українською є тільки за назвою, також через помітну присутність УГКЦ, яка теж претендує на власне місце в інтерпретації вітчизняного богослів'я, завданням Української Православної Церкви Київського Патріархату є відродження українського православного богослів'я. З одного боку, ми чуємо від РПЦ, що богослів'я в Україні не було і поки що немає, і, з іншого боку, ми говоримо, що іде процес становлення богослів'я в Україні як науки. Та Україна має власне богослів'я. І за для більшого прогресу формування вітчизняного православного богослів'я ми зобов'язані не тільки “повернутися

до отців”¹, а й до отців вітчизняних. Як зазначає патріарх Філарет, “богослів’я – це вчення про Бога, про Його ставлення до світу, до космосу, до людини, і про ставлення людини до Бога”², а своєрідність українського богослів’я полягає у тому, “що воно відображує православне богослів’я в історичних умовах українців та їхньої Церкви. Той спосіб, як втілює Українська Церква православне богослів’я у життя, і є характерною особливістю нашого богослів’я”³.

У цьому сенсі нашу увагу привертає постать ієрарха початку ХХ століття архієпископа Канівського Василя (Богдашевського), останнього дореволюційного ректора КДА (1861–1933). В колі його наукових інтересів були екзегетика, філософія, історія філософії, пастирське богослів’я також залишились проповіді владыки, в яких розкривається його талант проповідника. На сьогодні постать архієпископа мало вивчена, а його богословські погляди недостатньо досліджені. Частково богослів’я владыки Василя Богдашевського досліджували протоієрей Василій Заєв, Л. Пастушенко, Н. Сухова. Відтак метою цього дослідження є з’ясування стану богословської науки на початку ХХ століття в стінах КДА, вплив на розвиток цієї науки професора і ректора КДА архієпископа Василя (Богдашевського), актуалізувати богословські погляди владыки для сучасного становлення українського православного богослів’я.

Все власне повсякденне життя Богдашевський закликає направити на “євангельський курс”⁴, тому що основи євангельського життя незмінні, богооткровенні, стійкі. Євангеліє неможливо замінити ні наукою, ні філософією, яка постійно змінюється в своїх настроях. Якщо поглянути на християнство, воно дійсно має багато ворогів, а от ворогів євангельської моралі є небагато. Богдашевський приводить приклади західних раціоналістів, які християнську етику ставлять на високий рівень. Підміною євангельської моралі є її трактування суто земних проблем людини і її благополуччя. І Богдашевський говорить, що Євангеліє насамперед звертає нашу думку до духовного, до внутріш-

ньої людини⁵, і життя по Євангелію звільняє людину від суєти земного життя. Так, земне життя продовжується, здобуття хліба насущного, але все це перестає бути сенсом існування, бо воно другорядне. Євангеліє не відкидає земного життя, і цінить його потребу, але духовному віддає перевагу тілесному, тому заради земного благополуччя не можна жертвувати безсмертною душею.

Трактуючи слова з молитви Отче наш, де закликається, щоб прийшло царство Бога: *“Нехай прийде Царство Твоє”* (Мф. 6:10), Богдашевський зауважує, що це Царство є відображенням неба, де панує любов і правда. Тому, якщо людина буде жити по Євангелію, то будь-яка вища потреба нашої душі буде задоволеною.

Важливість думок Богдашевського у значенні Євангелія в житті людини полягає також у тому, що Євангеліє, впливаючи на особистість людини, разом з тим впливає і на суспільство загалом. Бо особистість не просто пов'язана з суспільством, вона не відділима від нього. Та у питанні патріотизму Богдашевський протиставляє це поняття національному егоїзму. Богдашевський пише, що ні Христос Спаситель, ні Його учні не були космополітами, а сам Христос плакав за долею свого народу. Коли говориться, що у Христі немає ні юдея, ні елліна, то цим не стирається національність, а цими словами народи рівняються в однакових правах віри перед язичниками. Взагалі, Богдашевський відкидає космополітичну ідею, бо людині для вираження діяльної любові потрібні близькі об'єкти – сім'я, народ, батьківщина. Тому Богдашевський закликає в ім'я Євангелія відкинути вузький націоналізм і кріпко триматися патріотизму, яке готове все віддати ради спасіння свого народу і батьківщини⁶.

Зміст екзегетичних досліджень Богдашевського засвідчує, що він орієнтується не тільки на наукові джерела, що друкувались тоді в Європі іноземними мовами, він також був у курсі політичних, соціальних, економічних, культурних, течій, які намагались вплинути на християнство. На прикладі *“Блаженств”*, які описані в Євангеліях Богдашев-

ський пояснює, що до соціальних перетворень ці “Блаженства” не мають жодного відношення. І взагалі, християнство, як релігія, не висуває жодної соціальної концепції.

Євангеліє, на думку Богдашевського, не заключає в собі ніякої соціальної програми, воно дає те, що набагато вище будь-якої програми. Євангеліє не ставить собі ціль дати якусь соціальну концепцію. А заповіддю “люби ближнього, як самого себе” Євангеліє розкриває “імманетний закон любові”⁷, де відсутній егоїзм і присутня християнська єдність. І з другого боку, християнство не відкидає покращення соціального життя, чи поліпшення соціального законодавства. Все, що робить людину щасливішою, християнство підтримує. У цьому сенсі завданням Євангелія є освітлювати все те земне, що належить людині, незгасаючим євангельським світлом.

За євангельським словом кожен, хто пізнає істину, стає вільним: *“Пізнайте істину, і істина визволить вас”* (Іоан. 8:32). Тому, Богдашевський шанує свободу, як щось важливе, яке напряду пов’язане з істиною. Але досить часто цим поняттям маніпулюють, наділяють його іншим смислом, або свободу пропонує той, хто сам є рабом (2 Петр. 2:19). Тому, Богдашевський у “Слові про істину і свободу”, яке було промовлене в березні 1900 року під час великого Посту говорить, що свобода і істина – не роздільні поняття, бо свобода, яка опирається не на правду, є несправжньою. Так як повна і досконала істина є істина Христова, то відповідно досконалою свобода є свобода християнська. Богдашевський називає цю свободу внутрішньою, а не зовнішньою, вона пов’язана не з тілом, а з духом. І така свобода не дається ззовні, а передбачає постійну роботу над самим собою відповідно до істин Христових. Розвиток справжньої свободи пов’язаний з підкоренням людини зовнішньої, себе люблячої людини внутрішній, духовній, яка консолідується законом Божим⁸. Тому християнин, який підкоряється Богу, стає по справжньому вільним, бо він вільний від зла, від гріха.

Під кінець свого Слова Богдашевський робить висновок, якщо ми зрозуміємо істину, а наша думка справді є християнською відповідно до людини внутрішньої, то і зовнішні наші діла будуть відповідати вимогам духу. Процес звільнення від гріха супроводжується постійним зусиллям і боротьбою. Тому неодноразово владика Василій, будучи ще не в сані, звертається до проблематики духовної війни. У своєму Слові “Про духовну християнську боротьбу”, яке було виголошене в п’ятницю другої неділі великого Посту в храмі Києво-Братського монастиря у 1904 році, автор зазначає, що духовна війна християнина лежить у двох площинах. Перша – це боротьба людини у самій собі, друга – це війна людини з сатаною. На прикладі апостолів і з самих слів Ісуса Христа Богдашевський показує, на скільки людські дух бадьорий, а плоть немічна. Без сумніву і вагань учні Христа готові були слідувати за Ним до смерті, але, коли такий відповідальний момент наступав, плоть брала верх і апостоли відступали. Так апостол Петро через страх перед юдеями тричі відрікається від Христа, хоча перед цим рішучо виражає свою любов до Господа: *“Якщо і всі спокусяться Тобою, то я ніколи не спокушусь”* (Мф. 26:33). Щось подібне було і з іншими учнями. Богдашевський аргументує це тим, що така є природа людини, коли дух бадьорий, а плоть немічна. Бо дух є божественним началом, який постійно прагне до свого джерела – Бога, а плоть притягує нас до земного, зовнішнього, і вона намагається подавити всі потуги духа⁹. Такий розлад пронизує все життя людини, коли в один момент ми прагнемо прекрасного, неземного, вічного життя, а в інший момент ці пориви заглушаються і людина стає рабом життєвої суєти. Словами апостола Павла Церква закликає своїх вірних до подвигу і постійної духовної боротьби. Такий подвиг повинен нести кожен, тому аскетичне життя – це не тільки для монахів, а й для мирян, бо спокуси одні і ті ж. У такому разі християнин повинен одягнутися у повну Божу зброю (Єфес. 6:13–17). Для того,

щоб перемагати ворога внутрішнього і зовнішнього християнин, приймає зброю, щоб вистояти і перемогти. Віра для християнина є щитом, що захищає від нападів, і віра також дає готовність на боротьбу з ворогом. Слово Боже є меч духовний, який також захищає від нападів, але одночасно і сам нападає. Броня праведності, шолом спасіння, взуття готовності благовістувати мир – це все те, без чого не можливо отримати перемогу.

В іншому слові “Про духовну християнську боротьбу”, виголошеному в 1911 році теж під час великого Посту, Богдашевський приводить слова Ісуса Христа з Євангелії від Луки (22 глава, 31–32 вірші), де розкривається небезпека учням Господа від сатани. Сатана бажав різними способами відхилити учнів Христа від віри. Він хотів образом Христа побитого, розп’ятого, мертвого, збурити в душах людей розчарування і цим відхилити від віри. Але Христос молився, щоб не ослабла віра, особливо апостола Петра, який повинен був утвердити братію у вірі. Для учнів Христа великим випробуванням у вірі був момент у Гетсиманії, на Голгофі, але по молитвах Учителя їхня віра не ослабла.

Богдашевський випробування у вірі символічно переносить і на сучасні дні, коли глумиться свята істина і правда, а торжествує задалегідь відома брехня. І у цьому стані автор Слова закликає не полишати Голгофу, а навпаки молитися і брати приклад з апостола Петра, який хоча й відрікся, але покаювся, і знову поновлений у апостольському достоїнстві. У цьому сенсі християнин постає воїном Христовим, а його життя стає постійною духовною боротьбою.

Тут також Богдашевський говорить, що існує два види боротьби: зовнішня і внутрішня. Більше людей займаються зовнішньою війною, цінністю якої є влада, гроші, матеріальні блага. Але душа важливіша за все це, бо коли людина помирає, то всього цього не бере з собою. І Христос Спаситель наказав апостолу Петру повернути меч на його місце (Мф. 26: 52), бо для християнина існує тільки одна боротьба – духовна, де мечем є Слово Боже.

У такій духовній війні Богдашевський виділяє два моменти: це християнське слово, яке впливає на ум, і християнське діло, воно впливає на волю. Ці дві категорії повинні існувати рівномірно – і слово, і діло. Бо дехто багато говорить, та мало робить. А життя християнина занурюється в печаль через те, що світильники наші гаснуть, – зменшується в них елеї християнських чеснот. Описавши складові духовної зброї, про яку пише апостол Павло, Богдашевський закінчує своє Слово важливістю єдності серед воїнів, тобто християни повинні бути єдиними, а не роз'єднаними, розколотими. І також важливим у духовній війні є наявність воєначальників, на яких лежить і відповідальність, і влада. Саме у такій ролі і був апостол Петро, який повинен був утверджувати у вірі братів своїх.

Таким чином, однією з цілей християнського життя, до якої люди повинні рухатись, є єдність: *“Щоб усі були єдине”* (Іоан. 17:21). Це підтверджується Єдиним для всіх Богом, для всіх одне Хрещення, однакова для всіх Жертва, воскресіння і т. д. Така єдність досягається любов'ю, бо тільки любов об'єднує нас з Богом і з нашим ближнім. Християни, на думку Богдашевського, до кінця не усвідомлюють значимість християнської єдності, вважаючи, що це призводить до подавлення свободи і такого іншого. А ті, хто підміняють християнську єдність на якусь іншу, отримують ще більше злоби і розділення, при цьому звинувачуючи не себе, а іншого. А для того, щоб щось змінити у суспільстві, треба починати з себе, з виправлення себе.

Таке виправлення зрозуміло неможливе без церкви, тому архієпископ багато публікацій присвятив саме еклезіології. За філологічною відзнакою церква означає “зібрання” (гр. “еклесія”, євр. *kahal*). Але Богдашевський мислить філософськи, тому він стверджує, що не усяке зібрання є церквою, тому що поняття “зібрання” можна застосувати до різних категорій. Відповідно церковне зібрання включає в себе два обов'язкові моменти: упорядкованість і єдність. Ця упорядкованість і єдність підкреслюються тим, що члени церкви є членами одного міста; і

хоча ми знаємо, що храмів багато, і називаємо багато помісних церков, але всі вони функціонально єдині, бо там єдина віра, і одні закони. Призвання виявляється у тому, що члени церковного зібрання не є випадковими людьми, а їх привів Бог Своєю силою. З іншого боку, церква не є простим зібранням віруючих, а, як стверджує Богдашевський, вона має божественну організацію. Вона створена Богом для людей, які усвідомлюють власну гріховність, безпорадність перед гріхом, і хочуть мати звільнення від нього, тобто спасіння. Воно здійснюється за допомогою Таїнств, в Яких Бог діє безпосередньо.

Богдашевський приводить багато прикладів апостола Павла, де той вказує, що Церква є тіло Христове¹⁰. Таке найменування розкриває в церкві невичерпні смисли. Церква, як і тіло, живе, росте, збільшується, “не всі члени тіла мають однакове значення, але всі однаково необхідні, бо служать життю цілого”¹¹. Ісус Христос у цій ієрархії членів церкви є її Головою, відповідно, як найтісніше наближений до інших членів. Христос, будучи Боголюдиною, об’єднує в собі не тільки земну церкву, а і церкву небесну. З цього стає зрозумілим важливість молитовного звернення до святих угодників, і молитви за померлих.

Таким чином, церкву, яка умовно ділиться на земну і небесну, земна ділиться на помісні, ті в свою чергу на єпархії, парафії, об’єднує Єдиний Глава Ісус Христос. Виражаючись філософськи, Богдашевський називає церкву єдністю в множинності, або єдністю в багатоманітності, де поєднуються дві важкопримиримі причини: свобода і необхідність.

Характеризуючи католицьку і протестантські церкви, Богдашевський відкидає ту думку, яка виражає можливість отримати спасіння в цих церквах. Так, у католицизмі Таїнства благодатні, але ця церква благодатна не повністю, через єретичні елементи віровчення. Протестантизм Богдашевський взагалі називає анархією у поглядах, тому вона і роздроблена на різці церковні угруповання.

Богдашевський вказує, що існують напади на церкву в Російській імперії. Перше, на що вказують нападники, це те, що церква залежна від держави, не має жодної самостійності, ніякої сили і влади. Вдаючись до історії встановлення самодержавства, Богдашевський вказує, народ, обираючи собі царя, надав йому повноту влади управління. Стосунки між церквою і царем характеризувалися таким чином, що народ дав право царю захищати їхню віру, або вмішуватися у справи єпископату, які повинні виконувати рішення соборів. Але народ не мав ніякої влади в питаннях догматики, совісті і т. д., тому такої влади народ передати не міг царю. Якщо, наприклад, знімали патріарха, то це відбувалось не з волі царя, а рішенням східних патріархів. Тут можна довго сперечатися в істинності таких тез, але висновок, який робить Богдашевський, є глибоко православним: Православна Російська церква не знає видимої глави церкви ні духовної, ні світської, бо її Єдиний Глава – Ісус Христос.

Друге, на що вказують церковні опоненти, є те, що церква виконує тільки свої обрядові функції і цим відхиляє від себе інтелігенцію. На той час, мабуть, існувало протиставлення церкви і інтелігенції, як певна конкуренція в соціальних сферах, хто що робить для суспільства. Богдашевський підкреслює, що не можна протиставляти такі категорії, бо діяльність церкви може виражатися незримо для людського ока, наприклад, вплив на душу чи совість людини. Але одночасно не відкидає важливості інтелігенції як такої, що складає те саме суспільство. Православна церква, за словом Богдашевського, не буде як католицька церква вмішуватися в політичне життя, або різні соціальні доктрини, бо функції церкви набагато вищі. Але щодо стосунків церкви з інтелігенцією, то остання повинна наблизитися до церкви, стати віруючою і церковною.

У протиставленні віри і науки теж є намагання подолати конфліктність ситуації. І церква не забороняє розвиток науки, а навпаки якнайбільше сприяє її розвитку. При

цьому віра не є якимось науковим експериментом, вона намагається привести наш дух до живої істини. І сама наука неповинна приводити християнина до безвір'я.

Останнє, на що автор твору "Про церкву" звертає увагу читача, є завдання церкви перед людиною. Віровчення церкви не змінюється протягом століть існування церкви, але може змінюватися методика її взаємодії з людиною. Бо кожна епоха має свої духовні потреби, і завдання церкви полягає, щоб задовольнити ці потреби, але не шляхом якихось компромісів, а на основі апостольського вчення¹². Тому християни повинні знову і знову актуалізувати вчення апостолів у своєму житті. Дуже багато владика Василій у своїх трудах приділяє уваги трактуванню апостольських послань. Святого Павла владика Василій називає апостолом віри, святого Петра апостолом надії, святого Іоана апостолом любові, а святого Якова апостолом правди¹³. Також, говорячи про особистість апостола Павла на зібранні Київського Релігійно-Просвітницького товариства, Богдашевський у своїй доповіді, яку дуже наситив прикладами з Діянъ святих апостолів, спрямовує на те, що християнам початку ХХ століття треба повністю брати приклад з такого святого: *"Благаю вас: ставайте подібні мені, як я Христу"* (1 Кор.4:16). Приклад для уподібнення найідеальніший, бо в працях апостола ми знаходимо поради для багатих і для рабів, для чоловіків і жінок, для батьків і дітей і т. д. Крім того, всі ті чесноти і риси, які має апостол Павло, не просто корисні для людини будь-якого часу, а вони реально допомагають людині жити з Богом у серці. Якщо людину хвилюють економічні питання, то на ці питання святий Павло, слідуючи вченню Христа, дає одну відповідь: *будьте милосердні, бо "блаженніше давати, ніж приймати"* (Діян. 20:35). Якщо людину хвилюють політичні питання чи партійні баталії, то відповідь і на ці питання теж дає апостол Павло. Богдашевський говорить, що апостол не був прихильником якоїсь партії, але жити і діяти треба відповідно до істини і власної совісті.

Серед людей досить часто присутня злоба, ненависть, насилля, і апостольське настановлення святого Павла, в якому завжди був присутній дух любові і смирення, дарує нам його силу і натхнення. Подібні чесноти ми можемо брати і від Пресвятої Диви Марії. В день Успіння Пресвятої Богородиці, виголошуючи проповідь у серпні 1913 року, священник Дмитро Богдашевський показав приклад смирення Богородиці, а все земне життя Ісуса Христа, Який спасає людство, також нам засвідчує глибокий приклад смиренності. Все земне життя Ісуса Христа від Віфлеємських ясел до Голгофи є подвигом великого смирення, самоумаління. Тому смирення отець Дмитро називає основною християнською чеснотою. Язичницьку релігію він називає релігією гордості, де людина бажає бути богом. Християнство є релігією смирення, бо тут Бог стає людиною і з людиною живе. Саме смирення називає Богдашевський джерелом духовної сили, і саме воно є джерелом моральної енергії. Протилежністю смирення є гордість, тому останнє веде до смерті, а перше є необхідною умовою християнської досконалості людини.

Християнство є релігією любові, але в той же час, воно є релігією обов'язку в ім'я любові. Цей обов'язок проявляється в багатьох аспектах, і по відношенню людини до Бога, і до дітей, до батьків і т. д. Але не кожен виконує заповіді Божі з любов'ю, та любов до Христа розкриває нашу можливість сприймати любов Бога, яка і преображає саму людину.

Життя християнина не може зводитися до закону свободи, тому на суді християнин потребує милосердя. А милосердя отримують тільки милосердні.

Стосовно співвідношення віри і діла, то виправдання людина отримує через прощення гріховності на основі віри і її плодів – діла, як фактичного свідчення віри, а не як засобу самовиправдання¹⁴. А через те, що життя християнина не тільки соціальне, але й індивідуальне, тому потрібно поєднувати соціальне служіння (відвідувати си-

ріт, вдів і полегшувати їх життя) з індивідуальним спасінням своєї душі.

У колі інтересів Богдашевського була і філософія. Окрім його досліджень з філософії Канта, в працях ми також знаходимо співвідношення Євангелія і філософії. Так, пояснюючи деякі місця з 1-го Послання до Коринтян, протоієрей Дмитро Богдашевський зазначає, що Євангеліє заключає в собі божественну премудрість, і не носить у собі мудрості людської. Коринтяни вважали християнство якоюсь філософською системою, що допомагає вияснити релігійні умовиводи. Прикладом Послання апостола Павла Богдашевський показує співвідношення християнства і філософії, де перед мудрістю Христа, людська мудрість постає як ніщо. Божественну премудрість природнім шляхом пізнати не можна: ні зовнішнім досвідом – через очі і слух, ні досвідом внутрішнім – через сердечне переживання. Джерелом пізнання такої премудрості є Дух Божий, по слову апостола Павла. Тому святий Павло пояснює різницю між “людиною духовною” і “людиною душевною”. Це дві протилежності, але не два класи людей. Богдашевський говорить, що душевна людина – це не віруюча людина, вона має “дух”, але дух не просвічений божественним Духом: “В ньому духовна потенція життя є мертвою, не діяльною”¹⁵. А людина духовна має ум Христовий, тобто ум Божий, який і сповіщає людині знання духовне, божественне, надприродне.

Особливої уваги у богослів’ї архієпископа Василя (Богдашевського) посідає проблема пастирства. Ще на початку своєї наукової діяльності він робить дуже важливе для вітчизняного богослів’я дослідження цього питання. Проблема пастирства не менш важлива від богословської освіти, а, навпаки, ці поняття дуже тісно пов’язані. І ті перетворення, які відбуваються в навчальних закладах, якраз і спрямовані на те, щоб сформувати не тільки високоосвіченого священика, а і справжнього пастиря. Для

цього Богдашевський звертається до послань і повчань руських митрополитів і єпископів XIII–XV століття. Він це робить не випадково, бо цей період характеризується особливо тяжким у житті людей і духовенства, тому і запити тогочасного життя щодо до духовенства були особливо сильними¹⁶. Богдашевський, розбираючи послання і повчання цього періоду, характеризує священнослужителів з дуже низьким моральним станом частковою, або абсолютною безграмотністю¹⁷. На що і звертають увагу сам зміст послань і повчань. Але “наші руські архіпастирі XIII–XV століття були глибоко просякнуті ідеалом пастиря, зображено в Євангелії, писаннях апостольських і святоотцівських. І сучасний пастир в їх ученнях може знайти для себе багато прекрасних настанов і порад”¹⁸.

Таким чином, наукова робота архієпископа Василя (Богдашевського) в галузі богослів'я, яке так би мовити завершувало період свого розвитку на початку XX століття, пов'язаного з політичним становищем у державі, що, в свою чергу, відбилось на функціонуванні Київської богословської школи (КДА), стала ключовим моментом у галузі вітчизняного богослів'я. Охоплюючи майже всі сфери розвитку богослів'я, труди владики Василя, є не просто безцінним скарбом у цій сфері, а також вони слугують для відродження і формування українського православного богослів'я як окремого явища цієї галузі.

¹ Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. – К.: “Путь к истине”, 1991. – С. XVI.

² Філарет (Денисенко), Патріарх. Інтерв'ю. Т.6. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2003. – С. 343.

³ Там само. – С. 344.

⁴ Богдашевский Д. Евангелие, как основа жизни (по поводу современных социально-экономических вопросов) // ТКДА. – 1906. – Т.1. – С. 547.

⁵ Там само. – С. 549.

⁶ Богдашевский Д. Евангелие, как основа жизни (по поводу современных социально-экономических вопросов) // ТКДА. – 1906. – Т. 1. – С. 565.

⁷ Там само. – С. 567.

⁸ Богдашевский Д. Истина и свобода // ТКДА. – 1900. – Т. 1. – С. 536.

⁹ Богдашевский Д. О духовной христианской борьбе // ТКДА. – 1904. – Т. 1. – С. 361.

¹⁰ Богдашевский Д. О Церкви // ТКДА. – 1904. – Т. 1. – С. 169.

¹¹ Там само. – С. 170.

¹² Богдашевский Д. О Церкви // ТКДА. – 1904. – Т. 1. – С. 195.

¹³ Богдашевский Д. Послание святого апостола Якова // ТКДА. – №10. – С. 207.

¹⁴ Богдашевский Д. Послание святого апостола Якова // ТКДА. – № 11. – С. 449.

¹⁵ Богдашевский Д., прот. К изъяснению первого послания св. Апостола Павла к Коринфянам (1, 18 – 6, 20) // ТКДА. – 1911. – Т. 1. – С. 470.

¹⁶ Богдашевский Д. Учение о пастырстве в поучениях и посланиях русских митрополитов и епископов XIII–XV вв. // Волынские епархиальные ведомости. – 1985. – № 34. – С. 1092.

¹⁷ Богдашевский Д. Учение о пастырстве в поучениях и посланиях русских митрополитов и епископов XIII–XV вв. // Волынские епархиальные ведомости. – 1985. – № 35. – С. 1134.

¹⁸ Богдашевский Д. Учение о пастырстве в поучениях и посланиях русских митрополитов и епископов XIII–XV вв. // Волынские епархиальные ведомости. – 1985. – № 36. – С. 1191.